

Stećci - (do)sadašnje i nove mogućnosti tumačenja

DAMIR ZORIĆ
Zagreb - Mostar
E-pošta: damir.zoric@ff.sum.ba

U Hercegovini se nalaze neke od najvećih i najpoznatijih nekropola stećaka (Bijača kod Ljubuškog, Biskup kod Konjica, Kruševo kod Mostara, Dugo Polje na Blidinju, Radimlja i Boljuni kod Stoca, Grebnice kod Bileće, Krekovi kod Nevesinja i druge). Stoga je upravo Mostar, pa onda i njegova visokoškolska ustanova, dobro mjesto susreta istraživača i poznavatelja ove osobite spomeničke baštine na gorskim područjima istočno-jadranskoga zaleđa, srednjovjekovnoga nasljeđa Bosne i Hercegovine, Crne Gore, Srbije i Hrvatske. Povijest istraživanja stećaka dugačka je i bogata, no neka od pitanja o ovim nadgrobnim spomenicima još uvijek su otvorena a odgovori dvojbeni i nedorečeni. Osim niza novih odgovora na stara pitanja, u novijoj literaturi naziru se i različite nove mogućnosti i perspektive istraživanja, odnosno tumačenja. Iako s različitih strana, često međusobno nepovezani, noviji prinosi upućuju na moguće nove spoznaje i interpretacije stećaka. Kao što je nedavno došlo do upisa stećaka na UNESCO-vu listu svjetske kulturne baštine, čega, bez svake sumnje, ne bi bilo bez zajedničke akcije stručnja-

* Uvodni motivacijski nagovor na simpoziju "Stećci u 21. stoljeću - nove spoznaje i mogućnosti interpretacije", Studija povijesti umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Mostaru, održanom 17. listopada 2019.

ka i administracija iz spomenutih država, tako je i dalje potrebno poticati povezivanje ustanova i istraživača ovih spomenika, koji (gdje god i u kojoj god se današnjoj državi nalazili) kao kulturno-povijesni spomenici pripadaju jednoj, istoj cjelini. Osim tih, nazovimo ih tako, izvanjskih razloga očite potrebe za daljnjim zajedničkim radom na predstavljanju i zaštiti, dobri razlozi i motivi okupljanja izviru i iz unutarnje naravi samih spomenika a naziru se kao nove mogućnosti istraživanja i nova, sadržajnije objašnjenja i tumačenja stećaka a osobito kao izraz potrebe daljnjega promicanja ne samo nove kulturne valorizacije stećaka nego i njihove konzervacije i zaštite. Nove perspektive istraživanja stećaka otvaraju se oko četverolista pitanja koja se ukratko mogu sažeti kao pitanje periodizacije i datiranja, nazivlja, etničke i konfesionalne pripadnosti te, osobito, pitanje značenja, odnosno simboličke naracije ornamenata i prikaza na stećcima.

Datiranje, periodizacija i pitanja kontinuiteta

Pitanje razdoblja izrade i postavljanja stećaka u glavnini smatra se riješenim. Ipak, povremeno se javljaju i prijedlozi novih datiranja postanka i ishodišta, osobito nekih jednostavnijih oblika stećaka poput stećaka ploča koje se smatra najstarijim oblicima. Srednjovjekovni graditeljski i umjetnički oblici (npr. antički sarkofazi, škrinja sv. Šimuna), koji su bili značajnije prisutni na područjima jadranskih gradova, često su uzimani kao uzori temeljem kojih su objašnjavani neki od ornamenata na oblicima pa i neki njihovi oblici (npr. *sljemenjaci*). Ima autora koji upravo oblicima tumače i periodizaciju, pa odatle i ishodišta nastanka pojedinih vrsta, odnosno oblika stećaka. Tako, smatra se, stećci *ploče*, najjednostavniji su i najstariji oblik stećaka, npr. u nekropoli *Vrhrika*¹ kod Knina, za koju se smatra da je iz X. ili vjerojatnije iz XI. st. pa dakle pripadaju razvijeno-srednjovjekovnom dobu. Mlađi su, misle pojedini autori, stećci *sanduci* i *sljemenjaci*, a plod su utjecaja kasno-srednjovjekovne umjetnosti, koji se postavlja od XII. do u XVI. a osobito u XIV. i XV. stoljeću.

1 Današnje naselje Cetina kod izvora rijeke Cetine, gdje se nalazi starohrvatska crkva sv. Spasa, nekada je bilo jedna od župa srednjovjekovne biskupije u Kninu. U izvorima se spominje kao *Verchreca*, *Vercherica*, *Vrh Rika*. Misli se da se naselje "po položaju - izvoru rijeke Cetine - prozvalo *Vrhrika*". Usp. FRA JOSIP ANTE SOLDI, *Sveti Spas u Vrhrici*, Split, 1990., str. 32-33. Od kraja XV. do sredine XVI. st. stanovništvo se pred opasnostima od osmanskih prodora sklonilo u podgrađe tvrđave Prozor, prenoseći i ime naselja koje je današnja Vrlika.

Za uzdignute, visoke *križolike* stećke,² koje se u hrvatskoj literaturi ponegdje naziva i *križine*,³ navodi se da su plod kasno-srednjovjekovnoga i konačnoga vremena stećaka. Ponegdje se ovaj oblik stećaka u znaku križa neosnovano tumači i kao znak približavanja oblicima već prisutne islamske umjetnosti oblikovanja manje voluminoznih i uspravljenih spomenika, različitih od klasičnih oblika stećaka koji su po svojim dimenzijama zapravo megaliti - masivni kameni nadgrobnici. Iako se rjeđe postavlja, ovdje treba postaviti i ovo pitanje: Može li se *križolike* stećke promatrati kao znak i kao plod tek prihvaćena

-
- 2 Križoliki stećci u literaturi se, prema klasifikaciji Šefika Bešlagića, svrstavaju u skupinu koju on naziva *krstače*. Usp. ŠEFIK BEŠLAGIĆ, *Stećci, kultura i umjetnost*, Sarajevo, 1982., str. 107-112, 122-124. Vidi također i Š. BEŠLAGIĆ, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, 1971. Bešlagić je, bez posebnog etimološkog objašnjenja, ovaj pojam očito izvodio od srpske riječi *krst* prema obliku ovih spomenika sličnih križu. Bešlagić je prihvatio raniju tezu Đoke Mazalića koji je ovu vrstu stećaka nazvao *hrišćanskim nišanima* (usp. ĐOKO MAZALIĆ, "Hrišćanski nišani u okolini Travnik", u: *Naše starine*, IV., Sarajevo, 1957.) tvrdeći da "ako ustvrdimo da i početak pada pred sam kraj razdoblja egzistencije stećaka ...nameće nam se neminovno povezivanje krstača sa muslimanskim nišanima" te da se tako, u novim prilikama, nastavlja tradicija postavljanja stećaka "pa makar se, prema ugledanju na nišane, oni u dobrom broju postavljali uspravno". Nakon polustoljetne nekritičke uporabe ovaj neodgovarajući Bešlagićev pojam *krstača*, *krstače*, pa njegova inačica *krstina*, *krstine*, udomaćio se u dobrom dijelu literature. U hrvatskom jeziku, osobito kod nekih ikavaca, moguća je tvorba uvećanica s dočekom na *-tina* čime se pojam pejorativno obilježava (npr. ručetina, ženetina, mačketina, kućetina itd.) te tvorba s dočekom na *-na* (crkvina, jezerina, pojatina, ljudina, dobričina itd.) pa bi se prema analogiji moglo stvoriti *križina*. Ipak, kako zbog formalnog razloga nepodudarnosti oblika, a i zbog potrebe izbjegavanja mogućega uvredljiva značenja pojma koji je kršćanima svet, bolje je, barem u hrvatskom jeziku koristiti pojam - *križoliki stećci* ili *križoliki* spomenici. Uz poželjno izbjegavanje moguće uvrjednive note, pojam *križine* (a možda u srpskom *krstine*) iako ne posve podudaran s oblikom, bolje bi odgovarao od Bešlagićeva pojma *krstine*.
- 3 Npr. u: VLADE DRAGUN - BOŽE UJEVIĆ, *Legende imotskog krša*, Zagreb - Split, 2014., str. 17. Tako i: NINA ČULJAK, "Križevi u Sveći (Drežnica kod Mostara) kroz prizmu Arbutnotova putopisa", u: *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu*, god. XIII., br. 26, Mostar, 2018., str. 118-119, navodi da su križoliki stećci u Drežnici, koje ona ispravno klasificira kao stećke u obliku križa dodajući, pozivom na Bešlagića (*Leksikon stećaka*, Sarajevo, 2004., str. 86) da su "u stručnoj literaturi registrirani kao *krstače*". Dalje, pozivom na ranija Bešlagićeva djela te djelo Edina Bujaka (*Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*, Sarajevo, 2018., str. 42-43) navodi: "Općenito se za ovaj oblik stećaka smatra da predstavlja kasni oblik u povijesti razvoja kasnosrednjovjekovnih nadgrobnih spomenika te se uglavnom veže uz razdoblje u kojem je već započet proces osmanlijskoga osvajanja ovih prostora".

cjelovitoga kršćanskog svjetonazora kod onih etnija ili plemena koji su kasnije došli u dodir i prihvatile kršćansku vjeru i svjetonazor, odnosno koji su prethodno bili pobornici krivovjernih sljedbi?

S pitanjem periodizacije u uskoj vezi je i tzv. pitanje kontinuiteta. Iz etnografske građe znano je da su u narodu postojala različita objašnjenja o stećcima, pa se, kako gdje, vjerovalo da su *grčka* groblja, *kužna* groblja, *divovska*, *kaurska*, *mađarska*, *svatovska*, *starovirska* itd. groblja. Glavna i zajednička misao ovih različitih pučkih atribucija i pripadnosti nekropola zapravo se svodi na tvrdnju da su dotične nekropole i spomenici pripadali nekome drugome a ne nama, da dotični stećci *nisu naši*. Iz toga uvjerenja vjerojatno je proizlazila i nesretna sudbina priličnoga broja ovih spomenika koji su u prošlosti ne samo bivali zapušteni i prepušteni propadanju, nego, jer su *tudi* i jer *nisu naši*, bili čak i uništavani, odnosno korišteni za gradnju zidova, crkava i drugih građevina ili tako olako odgurivani svaki put kada bi zasmetali kod proširivanja ili gradnje putova i cesta. Znatan dio nekropola, a osobito pojedinačnih spomenika, odvojen je od recentnih i suvremenih mjesta kulta i obreda, bilo da je riječ o crkvama ili aktivnim grobljima. Moglo bi se kao kontradiktorno uzeti ovakvo nekadašnje gledanje na stećke u naroda u čijoj je tradicijskoj, običajnoj kulturi inače bilo čvrsto ukorijenjeno vjerovanje u nepovrjedivost groba i groblja, koje se, zbog njihove svetosti, uzimalo kao *locus credibilis*, kao neuklonjiva mjesta kojima se bilježilo granice i međe. Može li se to razumjeti kao znak stanovite odijeljenosti i zasebnosti nekih od onih pojedinih etnija koje su izrađivale stećke, od onih koji su pripadali većinskoj (kršćanskoj) zajednici? Čitav je također niz primjera da se na današnjim, aktivnim ili donedavna aktivnim grobljima, nalaze stećci ili da se na samim nekropolama ili u njihovoj neposrednoj blizini nalaze crkve. Mogu li se nekropole koje su organizirane oko starijih crkava shvatiti kao znak prihvaćanja i opstojanja, kao kontinuitet nasljeđa ili možda kao pokazatelj da je ista etnija, na istome mjestu gdje su nekada postavljani nekršćanski ili ne-potpuno kršćanski stećci, tijekom povijesti promijenila ili možda potpunije prihvatila konfesionalno pripadanje pa time otpočela koristiti i drugačije spomeničke oblike i sakralne objekte, dodajući ih starijim, nekršćanskim ili ne-potpuno kršćanskim ukopištima? Sukladno tomu, otvara se pitanje razumijevanja onih nekropola na kojima nije bilo kršćanskih kapela. A takvih je mnogo. Kada su dotični nositelji takve tradicije stećaka postajali sljedbenici kršćanskoga svjetonazora, nisu li s prihvaćanjem nove napuštali svoju staru, pretkršćansku vjeru?

Ozbiljnoj bi raspravi trebalo podvrći tvrdnje i zaključivanja kako su s osmanskim zauzećem Bosne i Hercegovine, nositelji kulture stećaka masovno prešli na islamsku vjeru i običaje obilježavanja grobova. Razumijevanje simboličkih značenja pojedinih ornamenata i ukrasa na stećcima mogao bi biti jedan od najizdašnijih materijalnih izvora za razumijevanje sinkronije kultura i vjera, u ranome i razvijenome vijeku, stare pretkršćanske i nove kršćanske.

Nazivlje

Pojam *stećak* već dulje od jednoga stoljeća široko je prihvaćen ne samo u domaćoj nego i u međunarodnoj stručnoj uporabi. Odavna se, međutim, zna da taj naziv nije bio općeprihvaćen u narodnim govorima, niti je prvotno bio osobito raširen kao općenit stručni izraz za ovu vrstu nadgrobnih spomenika. Misli se da pojam *stećak* potječe iz narodnoga govora u graničnim područjima istočnoga dijela Hercegovine, a da se primarno odnosio na stojeći tip kamenih nadgrobnih spomenika koji se literaturom proširio kao općenit pojam za sve vrste i oblike srednjovjekovnih nadgrobnih megalita. Taj, međutim, pojam etimološki (part. prez. glagola *stajati* > *stojećak* > *stećak*) odgovara samo onoj vrsti stećaka koji su osovljeni, odnosno koji stoje uzgor, ali ne odgovara, primjerice, ležećim tipovima, tj. onim stećcima koji su položeni, u obliku ploče ili sanduka. Riječ je zapravo o terminološkoj novotvorini Vuka S. Karadžića iz sredine XIX. stoljeća, koja se učestalije počinje koristiti u zadnjoj četvrtini toga stoljeća, osobito u radovima Čire Truhelke. Riječ je prvi put zabilježena 1851. u dodatku časopisa Ivana Kukuljevića Sakcinskoga *Arkiv za povjestnicu...* gdje je Kukuljević objavio⁴ upitnik temeljem kojega je nastojao sakupljati arheološku, povijesnu, jezikoslovnu i etnografsku građu. Jedno od pitanja bilo je: *Ima li stećakah i humakah?* Iste godine, nedugo nakon Kukuljevićeva prvog objavljivanja ove riječi, u *Srpskom rječniku...*, tiskanom 1852. u Beču, Vuk S. Karadžić objavio je: *stećak, čka, m. (u Imosk.)*. Kukuljević će svoj upitnik ponovno objaviti i 1862. i 1871. i opet postavljajući pitanje: *Ima li stećakah i mašalah s napisi, s uresi ili sa slikami?* Konačno, 1875. Kukuljević je opet objavio⁵ *Pitanja ...* gdje

4 "Pitanja na sve prijatelje domaćih starina i jugoslavenske povjestnice", u: *Arhiv za povjesnicu jugoslavensku*, I., Zagreb, 1851., str. 241-243.

5 Kukuljević je svoj upitnik dopunjavao i različito naslovljavao u idućim objavama: "Pitanja Društva za povjesnicu jugoslavensku", 1862., u: *Narodne novine*, br. 90 i *Naše gore list*, br. 12; "Pitanja Društva za jugoslavensku povjesnicu i

je ono kratko pitanje iz 1852. sada bilo metodološki cjelovito razrađeno: *Ima li u vašoj okolici stećaka (mramorja, mašeta)? Jesu li na okupu ili razstrkani? Koliko ih je na svakom groblju? Jesu li oko razvaline ili postojeće crkve? Kako se zove crkva? Kojeg su oblika i veličine stećci? Ima li na njima kakvih uresa, kao krstova, zvijezda, ruža, ljiljana, ljudskih i životinjskih podoba ili što drugo? Ima li na njima nadpisa ili pojedinih slova? Što se tamo priča u narodu o stećcima? Kopa li se tamo narod i dandanas pod starinske stećke?*

Treba reći da stariji hrvatski rječnici ne poznaju riječ stećak. Tek je B. Šulek riječ stećak uvrstio 1860. u svoj rječnik,⁶ a objasnio ga je kao *poklopnica, pločina*, dakle kao jedan od oblika nadgrobna kamena dok je u njegovu rječniku iz 1874. stećak objašnjen kao opći pojam - *nadgrobni kamen, stećak*, a koji je odgovarajući njemačkom *Grabstein, Grabmel*, i francuskom *pierre sepulcrale*. Posljednjih desetljeća ima priloga u kojima se propituje pa i osporava uporaba pojma stećak za sve vrste ovih nadgrobnika na čitavu njihovu području. Šefik Bešlagić, jedan od najvećih istraživača stećaka, 1972. izračunao je da stojeći oblici stećaka predstavljaju manje od 5 % ukupna broja stećaka te da su ležeći izrazito dominantni oblici stećaka, odnosno, kako je Bešlagić tvrdio, da su *ležeći oblici zapravo ono što čini stećke*. Sve više je danas autora koji umjesto pojma dvojbene izvornosti i nejasna značenja koriste izvorne nazive iz mjesnih govora ili pak stećke imenuju prema izvornim natpisima na samim spomenicima. Primjerice, sve više se rabe nazivi poput *kami(k)*, kako se ovi spomenici nazivaju u natpisima na njima u okolici Imotskog. Pojedini autori za stećke u Hercegovini sve više koriste pojam koji odgovara značenju spomenika, *monumentum*. Tako se za nadgrobnike u ikavskim područjima Hercegovine rabi(o) naziv *bilig* (mn. *bilizi*) dok je kod i/jekavaca *biljeg*, a u ekavskom govoru spominje se i ekavska inačica *beleg*. Jednako kao i u slučaju *kami, kamik* i *bilig, biljeg* nazivi su koji se nalaze na

starine na sve prijatelje starinah i povjesnice naroda hrvatskoga, slovenskoga, srbskoga, bugarskoga", 1871., u: *Narodne novine*, br. 36; *Crnogorac*, br. 3 i 4; *Branik*, br. 3; *Narodni list*, br. 1; "Pitanja Društva za povjesnicu jugoslavensku", br. 1; te "Pitanja Društva za jugoslavensku povjest i starine na sve prijatelje domaćih starina i jugoslavenske povjesti", u: *Obzor*, br. 61 i 62; *Agramer Zeitung*, br. 69 i 70. Bibliografiju Ivana Kukuljevića Sakcinskog vidi u: TRPIMIR MACAN, "Prinos bibliografiji Ivana Kukuljevića Sakcinskoga", u: *Croatica*, 9-10, Zagreb, 1977., str. 265-278.

6 *Njemačko-hrvatski rječnik*, I.-II., 1860.; *Hrvatsko-njemačko-talijanski rječnik znanstvenoga nazivlja*, I.-II., 1874.-1875.

izvornim natpisima na ovim spomenicima. Za razliku, međutim, od pojma kojemu je značenje izvedeno od materijala od kojega je izrađen (kamen < *kamik*, *kami*) stručno korištenje pojma izvedenog od svrhe postavljanja (spomenovanje, bilježenje < *biljeg*, *beleg*, *bilig*) donekle je otežan pojam iz suvremenog administrativnog jezika, a označava markicu za plaćanje uredskih pristojbi. Pri tome je ikavcima jednostavnije koristiti pojmove u različitu značenju i različita izgovora (*bilig* - nadgrobnik, i *biljeg* - administrativna pristojba) dok kod ijekavaca i ekavaca pojam istoga oblika ima različita značenja. Srpski autori sve više koriste izvorno mjesno nazivlje pa se tako umjesto pojma stećak za ovu vrstu nadgrobnih spomenika u Podrinju koristi naziv *mramor* (sg.), odnosno *mramori*, *mramorje* (pl.), upravo onako kako se rabilo u narodnim govorima, odnosno kako je zapisano na samim stećcima po Bosni⁷ i istočnim područjima stećaka. Za sada, međutim, uz izuzetak nekih povezivanja pojma *bilig* s povijesnim ikavskim govorima,⁸ izostaju ozbiljniji radovi u kojima bi se utemeljeno povezivalo izvorno nazivlje s etničkim skupinama koje bi se mogle identificirati kao pojedine dijalektalne pa onda i etnički različite skupine, nositelji ove srednjovjekovne kulturne pojave. Pitanje izvornoga nazivlja ne treba zapostavljati. Štoviše, treba ga prvenstveno isticati kao dio raznolikosti i bogatstva ove jedinstvene povijesne pojave. Nadomještanje, odnosno zamjena pojma stećak i korištenje nekih od mjesnih izvornih naziva u stručnoj uporabi za sada je još uvijek neizvjesno.

Etničko i konfesionalno

Mnogo se pisalo o etničkim i konfesionalnim pripadnostima stećaka. Glavninom, međutim, u literaturi koja se time bavila, pretežita je stavovita "državotvorna" ili "nacionalno - vjerska", i svojevrsna politička motiviranost s razvidnom neznanstvenom naravi, kao i činjenično neutemeljenim postavkama. Činjenice, međutim, višekratno ukazuju, slično kao i jezične različitosti u nazivlju, na višestranu konfesionalnu pripadnost stećaka. Ima ih i pravoslavni i onih *prave vire katoličke* kao i onih (bosanskih i humskih) *krstjana*, odnosno Crkve

7 Uz put od Lovreća prema Imotskom nalazi se nekropola stećaka *Mramor*.

8 Osobito se u tom pogledu zauzimao arheolog RADOŠLAV DODIG, *Bilizi (stećci) na Diliću, Bijača, Ljubuški, 14-15. st.*, (prospekt) Ljubuški, 2010.; R. DODIG, "Tko je ukrao hercegovačke bilige?", u: *Status, magazin za političku kulturu i društvena pitanja*, br. 13, Mostar, 2008., str. 269-273. Dodig u nizu priloga za stećke dosljedno koristi naziv *bilizi*.

bosanske. Odgovori na pitanja o naravi ove sljedbe, koja još uvijek nije posve jasna i znanstveno razjašnjena, možda bi se mogli tražiti upravo kroz umjetnost stećaka. Vezu etničkih Vlaha i stećaka, s vrlo dobrim argumentima, obrazložio je Ante Milošević,⁹ iako, treba i to reći, ima i osporavatelja njegovih zaključaka. Primjerice Ivan Mužić tumači da Vlasi nisu samo srednjovjekovni doseljenici u bosansko-hercegovačka i hrvatska područja, nego da su također i ostatci stare, pred-seobene populacije ovih područja, dakle autohtono, paleo-balkansko stanovništvo od kojega se na stećcima sačuvao dio njihove predkršćanske ornamentike, primjerice u prikazima jelena.¹⁰

Daljnje mogućnosti istraživanja etničkih ishodišta i povijesnoga pripadanja stećaka moguća su osobito u području razumijevanja simbolizma, ornamentalnih ukrasa, i značenjima figuralnih i ornamentalnih prikaza na stećcima.

Simbolizam i značenja ornamenta na stećcima

Nakon starijih autora, primjerice Dimitrija Sergejevskoga¹¹ i Drage Vidovića,¹² koji su se okušali u tumačenju simbolizma reljefnih prikaza, u istraživanju stećaka, osobito u Šefika Bešlagića, uglavnom je prevladavao formalno analitički pristup, iako ne uvijek i posve precizno (p)opisivanje i kvantifikacija¹³ pri čemu je najveća korist

9 ANTE MILOŠEVIĆ, *Stećci i Vlasi*, Split, 1991.

10 IVAN MUŽIĆ, "Vlasi i starobalkanska pretkršćanska simbolika jelena na stećcima", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III., No. 36, Split, 2009., str. 315-340.

11 DIMITRIJE SERGEJEVSKI, "Slike pokojnika na našim srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima", u: *Glasnik Zemaljskog muzeja*, N.S., VIII., Sarajevo, 1953., str. 131-139.

12 DRAGO VIDOVIĆ, "Simbolične predstave na stećcima", *Naše starine*, II., Sarajevo, 1954., str. 119-136.

13 Bešlagićevim istraživanjima ni izbliza nisu obuhvaćene sve nekropole i stećci. Tako su samo na primjeru općine Čitluk u Hercegovini DIJANA KORAĆ - RUŽICA MIRKOVIĆ, "Stećci u Općini Čitluk", u: *Hercegovina*, 4, Mostar - Zagreb, 2018., str. 117-170, dokazale da u toj općini postoji znatno veći broj nekropola i stećaka od onoga koji je naveden u Bešlagićevu kataloško-topografskom pregledu. Isto vrijedi i za stećke u Općini Široki Brijeg. Prema Bešlagiću, naime, u Općini Čitluk bilo bi 703 stećka na 32 lokaliteta, dok su nova istraživanja utvrdila da se na tom području nalazi 796 stećaka na 61 lokalitetu. Također, navode Korać - Mirković (*nav. dj.*, str. 170) prema istraživanjima Ivana Dugandžića, da je u Općini Široki Brijeg ukupno 821 stećak na 60 lokaliteta dok je Bešlagić naveo da ih je na istome području 597 na 41

ovih istraživanja opsežno dokumentiranje, prije i više nego li sama objašnjenja.¹⁴ Jedan smjer u smislu novih tumačenja svakako je začela Marian Wenzel,¹⁵ američka istraživačica stećaka i srednjovjekovne bosansko-hercegovačke umjetnosti. Od suvremenih istraživača spomenuti je splitski arheolog Milošević i na tom polju učinio važan (is)korak, koji, treba priznati, osim pobornika, ima i spomenutih osporavatelja. Naime, za jedan plitki reljef konjanika koji kopljem (koje izlazi iz oblaka) pogađa zvijer, Milošević je ustvrdio da se radi o prikazu mitskoga boja Peruna i Velesa kojemu je neke paralele, odnosno sličnosti našao i u nekim reljefima na stećcima. Zamisao da bi se na tom reljefu iz Žrnovnice radilo o sv. Juri, kršćanskom supstitutu Perunova sina Jarila (Jure, Juraj), odnosno samoga Peruna, nije nova. Iznijeta je još dvadesetih (Mihovil Abramić) pa opet pedesetih godina (Kruno Prijatelj) XX. stoljeća. Zanimljivo da je u Žrnovnici u jednoj listini iz XI. stoljeća potvrđen pojam *zmikamik*, odnosno današnji Zmijin kamen, onako kako se u okolici Imotskoga govorilo za stećke. Zmija pak čest je motiv na sepulkralnim spomenicima pa i na stećcima. Suvremena filološka i mitološka istraživanja (Radoslav Katičić, Vitomir Belaj) utvrdili su da je taj toponim dio pretkršćanske *interpretatio mundi*, sakralna toponimija starog, pretkršćanskoga svjetonazora i na njemu utemeljene sakralizacije prostora.¹⁶ Možda

lokalitetu. Slično je Radoslav Dodig utvrdio za stećke na području Općine Ljubuški. Najprije je Marko Vego tvrdio da ih je ukupno 294. Bešlagić je naveo da u Ljubuškoj općini na 27 lokaliteta ukupno ima 391 stećak da bi Radoslav Dodig evidentirao čak 672 stećka na 49 lokaliteta u Općini Ljubuški.

- 14 U razdoblju nakon Drugoga svjetskog rata posebnu je ulogu u dokumentiranju, proučavanju i zaštititi stećaka u Bosni i Hercegovini, a djelomice i preko njezinih granica, imao časopis *Naše starine*, kojega je u Sarajevu (od 1953.) uređivao Šefik Bešlagić, ravnatelj republičke ustanove za zaštitu spomenika kulture i prirodnih rijetkosti. Osim njega u 23 sveska objavljavani su i radovi autora koji su pokušavali prodrijeti dublje od same pojavnosti ovih spomenika, nastojeći protumačiti njihovo značenje, moguće uzore i podrijetlo te simbolička značenja ukrasa. Uz Vidovića tu pripadaju i radovi V. Čorovića, Đ. Baslera, S. Rakić i J. Challeta. O ulozi ovoga časopisa u studiju stećaka dobar pregled objavio je ENES DEDIĆ, "Naše starine i stećci", u: *Bosna franciscana*, 48, Sarajevo, 2018., str. 189-202.
- 15 MARIAN WENZEL, "O nekim simbolima na dalmatinskim stećcima", u: *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 14, Split, 1962., str. 79-93; M. WENZEL, *Ukrasni motivi na stećcima*, Sarajevo, 1965.
- 16 IVAN MUŽIĆ, "Svetojurjevska problematika u Hrvata i sveti Juraj na reljefu crkve u Žrnovnici", u: *Starohrvatska prosvjeta*, vol. III., No. 38, Split, 2011.,

je upravo istraživanje simbola, odnosno traženje značenja pojedinih ornamentalnih prikaza na stećcima, područje na kojemu se treba i može očekivati najviše novih spoznaja o stećcima, njihovim ishodištima i povijesnoj sudbini. Egzemplaran primjer (ne)razumijevanja značenja nekih ornamenta na stećcima predstavlja tumačenje znamenitoga križolika stećka iz Radimlje s reljefnim prikazom muške figure s uzdignutom desnom rukom, široko otvorenom velikom šakom, te i lukom i strijelom iznad ramena lijeve ruke oslonjene na bok. Prikaz se, na primjer u Gliptoteci zagrebačke HAZU, gdje se nalazi odljev, tumači kao *figuralni, portretni prikaz omiljene zabave pokojnika poput lova i viteških turnira*. Ako je pod ovim stećkom pokopan koji srednjovjekovni hercegovački vitez, kojemu je lov bio omiljena zabava, onda bi se moglo razumjeti da taj isti dostojanstvenik na toj istoj nekropoli, neposredno jedan do drugoga, ima pet ili šest svojih grobova. Naime, upravo je isti lik, jednak do detalja, prikazan na tolikom broju stećaka. Lik s istim ikonografskim karakteristikama prikazuje se i na nekoliko drugih lokaliteta a znan je i u drugim područjima, pa čak i u dalekim i davnim kulturama. Ne može dakle biti riječ o prikazu pokojnika nego se radi o simboličkom prikazu nekoga svjetonazorskoga ili vjerskoga uvjerenja koje se može odnositi na pokojnika, odnosno i na druge pokojnike, jednako onako kao što na kršćanskom groblju prikazi raspeća ne prikazuju pokopanu osobu nego simbolički prikazuju određeno vjerovanje pokojne osobe, pokopane pod dotičnim nadgrobnikom s prikazom Raspeća. Reljefni prikaz muškoga lika s uzdignutom desnicom treba razumijevati kao simbolički prikaz nekoga vjerovanja i svjetonazora iz pretkršćanskoga vremena. Moguće je taj lik razumjeti kao prikaz slavenske inačice Oriona, iznimno važne konstelacije u kalendaru drevnih naroda. Ocrta toga lika čak i odgovara shematskom pa i ikonografskom prikazu Oriona. U našim narodnim vjerovanjima ovo zvijezde na sjevernom nebu naziva se *Lovac*. Može se pomišljati da je to prikaz slavenskoga *Svantovita (Sventovit, Svetovid, Sveti Vid, Vid)*. Konačno, nekropola se nalazi u - *Vidovu polju*. To ime slavenskoga boga, onoga koji vidi sve, koji gleda svijet, zapravo je izvedeno od nje-

str. 187, 213, osporava da bi na reljefu u Žrnovnici bio pretkršćanski Perun koji bije svog suprotnika Velesa. Tvrdi da je prikazan kršćanski svetac Juraj koji ubija sotonsku zvijer. Također zaključuje da "zamišljanje nekih jezikoslovaca o postojanju, 'božanskog boja' Peruna s Velesom stvarno prerasta u mitotvorstvo", ciljajući na Radoslava Katičića i njegovu raspravu *Božanski boj*, objavljenu 2008. Iako za to ne navodi nikakvih (protu)argumenata.

gova božanskoga svojstva - sve vidi, vidi svijet, kojega je u kršćanskoj kulturi nadomještao sv. Vitus što je u slavenskim jezicima zamijenjeno s Vidom. Jednome stećku, onome iz Zgošće, znamenitom po njegovim dimenzijama i izrazito bogatoj ornamentici, kako geometrijskoj tako i figuralnoj, trebat će posvetiti dodatnu pozornost. Pisalo se o tome stećku kao o kraljevskome i sl. Iako je sasvim moguće da je taj monument služio sasvim drugoj svrsi osim nadgrobne. Već sada ima autora koji simbolizam ornamenata na ovome stećku pokušavaju objasniti kao - svojevrsni kalendar. I nisu bez argumenata.